

Pregledni članak

UDK: 330.341:314(4); 338:339.137.2

doi: 10.5937/ekonhor1202111M

POTENCIJALNI EFEKTI DEMOGRAFSKE TRANZICIJE NA ODRŽIVU KONKURENTNOST

Slavica Manić*, Dragan Azdejković

Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

U najnovijem izveštaju Svetskog ekonomskog foruma ustanovljeno je da indeks globalne konkurentnosti ne pokriva analizu pokretača održive konkurentnosti, a zanemarivanje istih može prouzrokovati preosetljivost privreda na negativne posledice svih budućih "šokova". U potencijalno najproblematičnija uključena su demografska pitanja, pogotovo ono koje tangira promene u starosnoj strukturi stanovništva. Prepoznavanje važnosti demografskih tokova za "oblikovanje" konkurentnosti u narednom periodu predstavlja ključni motiv za pisanje ovog rada. Osnovni ciljevi su sledeći: a) da se prikažu teorijska saznanja o ekonomskim konsekvencama promena u starosnoj strukturi stanovništva; b) da se analiziraju osobenosti demografske tranzicije u različitim regionima i potencijalni efekti iste na održivu konkurentnost privrede.

Ključne reči: demografska tranzicija, starosna struktura stanovništva, održiva konkurentnost

JEL Classification: J11

UVOD

Uticao populacionih promena na ekonomski rast već decenijama zaokuplja pažnju literature iz oblasti ekonomije i drugih društvenih nauka (Maddison, 1995; Bloom et al, 2001; Bloom et al, 2003). U raspravama povodom ovog pitanja izdvojila su se tri alternativna gledišta: da rast stanovništva ograničava, podstiče ili je potpuno neutralan po pitanju uticaja na ekonomski rast, te da karakter ovog uticaja zavisi od dostignutog nivoa razvijenosti privrede (pri čemu se vrši "gruba" podela na dve kategorije zemalja: razvijene i zemlje u razvoju). Pored toga, čini se da su diskusije i debate,

nezavisno od pozicije koju zastupaju, sve do nedavno bile isključivo usmerene na veličinu i stope rasta stanovništva, potcenjujući značaj načina na koji je ono raspoređeno po različitim starosnim grupama (Bloom et al, 2001, 1-2; Bloom et al, 2003, xi; Bloom i et al, 2011, 3).

Izuzetke od pravila, bar kad je reč o društvenim i ekonomskim aspektima koncepta održivog razvoja, predstavljaju izveštaji Centra za strateške i međunarodne studije (Jackson & Howe, 2003), koji pokušavaju da mere "osetljivost" razvijenih privreda na porast troškova prouzrokovanih starenjem populacije u uslovima aktuelne starosno-strukturne tranzicije. A onda se pojavio najnoviji izveštaj Svetskog ekonomskog foruma (World Economic Forum, 2011), koji u kontekstu proučavanja dugoročnih pokretača produktivnosti (kao

* Korespondencija: S. Manić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Kamenička 6, 11000 Beograd, Srbija;
e-mail: slavica@ekof.bg.ac.rs

ključnog elementa konkurentnosti) ponovo aktuelizuje ovaj problem. Sama ideja održive konkurentnosti predstavlja pokušaj da se izvrši integrisanje održivosti u koncept globalne konkurentnosti (WEF, 2011, str. 53), odnosno, da se ustanovi koji su to faktori koji na dugi rok (a uz poštovanje zahteva održivog razvoja) mogu uticati na produktivnost, a time i na konkurentnost nacionalnih privreda u globalnom miljeu. U domenu ljudskog kapitala (kao potencijalno najosetljivije oblasti za nacionalnu konkurentnost), naglašava se da upravo demografske promene čiji smo svedoci u današnje vreme mogu prouzrokovati pad produktivnosti čime se dugoročno ugrožava nacionalna konkurentnost. Sama dinamika demografske tranzicije, kao poduzeg vremenskog intervala tokom kojeg trend visokih stopa nataliteta i mortaliteta evoluirala ka niskim vrednostima ovih veličina (Ekonomski rečnik, 2006, 88), se razlikuje po regionima i unutar njih. A pošto su obim i brzina demografskih promena različiti, onda će se i njihovi potencijalni efekti ispoljavati na drugačije načine i sa promenljivim intenzitetom.

Imajući u vidu neophodnost dalje reafirmacije pitanja koja dovode u vezu demografske promene i održivu konkurentnost, u radu ćemo dati pregled nekih diskusija o mogućim posledicama aktuelnih demografskih trendova na ekonomski rast, preciznije – pokušaćemo da ustanovimo da li postoje "dokazi" o uticaju promena u broju i starosnoj strukturi stanovništva na rast i razvoj privreda. Tim povodom ćemo se osvrnuti na ono što je raznolika literatura ponudila o odnosu populacionih promena i ekonomskog razvoja u različitim regionima sveta. Pored toga, namera nam je da ukažemo na specifičnost demografske tranzicije u Srbiji i potencijalno problematične efekte iste na održivu konkurentnost privrede. Metodologija istraživanja je prilagođena predmetu i cilju ovog rada. Radi konzistentnosti u analizi i uporedivosti podataka i/ili rezultata, oslonili smo se na raspoložive sintetizovane podatke Ujedinjenih Nacija o projekcijama u kretanju stanovništva. Pri izračunavanjima sledećih pokazatelja: racia potencijalne podrške, udela različitih starosnih grupa i najproduktivnije populacije u ukupnom i radno-sposobnom stanovništvu na primeru Srbije, koristili smo metode deskriptivne statistike.

NEKE SPECIFIČNOSTI DEMOGRAFSKE TRANZICIJE

Sudeći po prognozama o kretanju stanovništva, u narednim decenijama dva, sasvim oprečna, demografska fenomena zaokupljaju našu pažnju: dalji porast broja stanovnika i ubrzano starenje populacije.

U najnovijem (inače, dvadeset drugom dosad) izveštaju Ujedinjenih Nacija o projekcijama kretanja populacije, ustanovljeno je da je broj stanovnika u prethodnoj godini dostigao broj od 7 milijardi, a do sredine ovog veka očekuje se da svetska populacija naraste do 9 milijardi ljudi (UN, 2011).

Ovakva situacija je posledica predvidivog i produženog uticaja ranijeg "demografskog talasa" na broj i starosnu strukturu stanovništva. Naime, čak i kad ukupna stopa fertiliteta padne na nivo "proste reprodukcije", stanovništvo nastavlja da raste sve dok oni koji pripadaju pomenutom "talasu" ne izađu iz reproduktivnog doba. Ovaj proces se naziva populacioni momentum, a njegovi efekti se prostiru u periodu od 50 do 100 godina pre no što se starosna struktura stanovništva ustali (Bloom et al, 2001, 18; Bloom et al, 2003, 32). Samo usled prolongiranog dejstva istog, očekuje se da stanovništvo zemalja u razvoju u ovom veku naraste za 40% (Bloom et al, 2001, 19; Bloom et al, 2003, 32), a da se svetska populacija do 2050. godine uveća za 2 milijarde ljudi (Lutz et al, 2008b, 5). Zahvaljujući ovom "talasu", čak se i u Evropi krajem prošlog veka ostvarivao spor i opadajući nivo rasta stanovništva uprkos trideset ili više godina tokom kojih je stopa fertiliteta bila ispod nivoa "zamene" (Coleman, 2006, 4).

S druge strane, u većini razvijenih zemalja, već je dostignut visok nivo racia zavisnosti starijeg stanovništva (25% i više), a stope fertiliteta su pale ispod nivoa zamene (koji iznosi 2,1 u razvijenim zemljama, a 2,4 u nerazvijenim zemljama) i ispoljavaju tendenciju daljeg smanjivanja (UN, 2011).

U uslovima nikad veće ekonomske međuzavisnosti i isprepletenosti privrednih kretanja, za kreatore ekonomskih i drugih politika to znači simultano suočavanje sa "pritiskom" na resurse usled porasta broja stanovnika, te smanjenom ponudom radne snage usled starenja populacije (Lutz et al, 2008b, 3). Istovremeno, pomenute demografske promene

moгу imati ključnu ulogu i u objašnjenju razlika u ostvarenim stopama rasta između zemalja (Kelley & Schmidt, 2005, 279).

Zbog svega navedenog, za našu analizu postaje bitno razumevanje demografske tranzicije kao ključne snage koja je rukovodila evoluiranjem klasične Maltuzijanske populacione dinamike (vođene fiksnim faktorima proizvodnje) ka "režimu" održivog rasta (Galor & Weil, 2000, 808). Nesinhronizovane pojave koje karakterišu istu su: smanjivanje mortaliteta, povećanje očekivanog životnog veka i dramatičan pad fertiliteta. Obim, brzina i vreme ovih promena nisu isti, te je prolazak kroz faze demografskih promena (dinamika odvijanja demografske tranzicije) različit po regionima i unutar njih.

Naime, neke zemlje još uvek nisu iskusile sve osobenosti demografske tranzicije (zemlje sa visokim stopama fertiliteta, kao i one sa 60 i više procenata stanovništva mlađeg od 30 godina), druge se nalaze u njenoj središnjoj fazi (kad 45-60% stanovništva pripada grupaciji mlađih od trideset godina), a postoje i privrede koje karakteriše tzv. postdemografska tranzicija - u njima su prisutne niske stope fertiliteta, demografska tranzicija se skoro okončala i dala za rezultat dominaciju starije populacije - manje od 45% populacije uzrasta ispod 30 godina i do jedne četvrtine stanovništva starijeg od 60 godina (Lehr, 2007, 1-26; Poot, 2008, 130-137; Leahy Madsen et al, 2010).

Generalno posmatrano, u zemljama u razvoju je još uvek prisutan značajan porast populacije. Tako, na primer, Afričke zemlje i dalje ostvaruju visoke stope rasta stanovništva, Latinska Amerika odnedavno ispoljava dramatičan pad stope fertiliteta, a negde između ova dva ekstrema se nalaze Srednji Istok i Južna Azija (Attanasio et al, 2006, 2). Iako sam rast populacije produkuje negativan efekat na rast *per capita* dohotka, to se može neutralisati statistički značajnim pozitivnim efektom koji nastaje usled rasta udela stanovništva koje je ekonomski aktivno. Drugim rečima, demografska tranzicija ovde ispoljava mehanički efekat na ponudu rada: stasavaju generacije onih koji su sposobni i voljni da rade, što u okolnostima kad je tržište rada "spremno" da apsorbuje njihov priliv (ukoliko postoje valjano koncipirane politike i odgovarajuće institucionalno okruženje) može povoljno uticati na povećanje produktivnosti i dohotka.

Tako su demografske promene na ovom području u poslednje tri decenije dvadesetog veka generisale akceleraciju *per capita* dohotka za 0,7 – 1,35% godišnje (Bloom et al, 2001; Attanasio et al, 2006). Ovakav rezultat je skroman, ako imamo na umu da je reč o zemljama sa niskim dohotkom, ali je (u izvesnoj meri) obećavajući sa stanovišta činjenice da demografska tranzicija "u povelju" generiše i objašnjava nešto ispod jedne trećine rasta nerazvijenih zemalja, te da će i u narednih pet decenija rast *per capita* dohotka (u proseku) biti 0,8% (Attanasio et al, 2006, 20-21), što znači da je "prozor" za šanse još uvek otvoren.

Pošto su tržišta kapitala povezana i integrisana, potencijalni efekti demografske tranzicije na zemlje u razvoju, u velikoj meri, zavise od demografskih trendova u razvijenim zemljama i faktorske mobilnosti (Attanasio et al, 2006, 3). Ako nesinhronizovane demografske promene podstaknu kretanje kapitala ka nerazvijenim zemljama, njihov output će brže rasti.

Ključni makroekonomski efekti potpune demografske tranzicije na ovom području bili bi sledeći: značajan porast stope štednje, godišnji porast nadnica za oko 0,4% u narednih pedeset godina, znatno smanjenje kamatnih stopa i, što je za našu analizu najznačajnije - porast prosečne produktivnosti 1,5 put tokom istog perioda usled promena starosne strukture aktivnog stanovništva indukovane tranzicijom u domenu fertiliteta (Attanasio et al, 2006, 19).

Kad je reč o razvijenim zemljama, demografska tranzicija je imala važnu ulogu u pojavi modernog rasta, jer je omogućila privredama da konvertuju veliki deo dobitaka od akumulacije kapitala i tehnološkog progressa u rast *per capita* dohotka (Galor & Weil, 1999, 151; Galor, 2010, 1).

Fundamentalni preduslov da bi se iskoristila prilika koju nude demografske okolnosti bile su adekvatne i pravovremene odluke iz domena ekonomske politike. Nekolicina varijabli je uticala na sposobnost nekih država da to i ostvare. U pomenute spadaju: zdravstvena politika, planiranje porodice, politika obrazovanja i mere ekonomske politike koje unapređuju fleksibilnost tržišta rada, otvorenost za razmenu i promovišu štednju. Sve one su imale (i još uvek imaju) direktan i indirektan ("kolateralan" – Bloom et al, 2001) uticaj

na brzinu odvijanja demografske tranzicije, ekonomski rast i razvoj.

Upravo su zemlje koje su 60-ih i 70-ih godina prošlog veka iskusile efekte ubrzane demografske tranzicije ostvarile značajan ekonomski rast, a ovaj fenomen su ekonomisti nazvali "demografska dividenda". Tako se, na primer, u slučaju Istočne Azije, trećina ostvarenih rezultata pripisuje iskorišćavanju povoljnih demografskih okolnosti (Bloom et al, 2000, 282).

Međutim, demografska dividenda nije neizbežna stvar, ona se mora "zaraditi". Otuda ne čude tvrdnje da je ovakav jednokratni (vremenski limitiran) "demografski poklon" (Golini & Marini, 2005, 1) ekonomski svrsishodan ukoliko se "investira valjano u ljudski i fizički kapital i kreiraju prilike za zapošljavanje mladih" (World Bank, 2003, 36).

Naime, ukoliko porast populacije u radnom dobu nije praćen prilikama za njihovo upošljavanje, za rezultat imamo rastuću nezaposlenost. Zbog toga je naglašavanje značaja valjano osmišljenih i primenjenih politika važno, jer se kapitalizovanje "demografske dividende" ne dešava po nekakvom automatizmu. Drugim rečima, demografska tranzicija koja vodi ka "dominaciji" starosne grupe radno sposobnog stanovništva predstavlja šansu i priliku za jednu zemlju da takvu pogodnost eventualno i materijalizuje (u vidu veće produktivnosti i viših stopa rasta). To je učinio Japan "iskusivši" tzv. "populacioni bonus" - visoke stope rasta zahvaljujući povećanom udelu populacije u radnom dobu (Shirakawa, 2011).

Ipak, čini se da je demografski bonus iz dvadesetog veka (bar kad je reč o razvijenim privredama) stvar prošlosti (Coleman, 2006). Konkretno, prema prognozama (UN, 2011) do sredine ovog veka razvijene zemlje će iskusiti porast populacije starije od 60 godina za više od 50% (rast od 2,4% godišnje). Broj starijih je u ovim oblastima već prevazišao broj dece (osoba ispod 15 godina), a njihov udeo u ukupnoj populaciji će od trenutnih 22% dostići 32% do 2050. godine. Udeo populacije u radnom dobu, kao važan faktor koji pokazuje potencijal za ekonomski rast, neznatno je padao u periodu 1950-1970, nakon toga u izvesnoj meri narastao do 2005. (kada je dostigao 63%), a potom ponovo ispoljio tendenciju smanjivanja (prema očekivanim projekcijama za 2050. godinu, isti

će iznositi 51,5%). Drugim rečima, prosečna godišnja stopa promene u grupaciji razvijenih će u naredne četiri decenije biti negativna - 0,31%, prevashodno usled ekstremno nepovoljnih tendencija na ovom planu u Evropi (koju očekuje godišnje smanjenje radne populacije od 0,61%, usled čega će udeo ove grupe u strukturi ukupnog stanovništva biti oko 50%). Iako u literaturi iz oblasti demografije i ekonomije ne postoji konsenzus oko definicije populacionog bonusa (jedni tvrde da je reč o periodu kad je udeo stanovništva u radnom dobu iznad 65%, a drugi smatraju da je jedino bitno da se ovaj udeo povećava), nesumnjivo je da bi se u ovoj situaciji istraživači iz različitih oblasti složili da su razvijene zemlje "na pragu" ili su uveliko zakoračile u doba populacionog "onusa" (kad postojeća struktura populacije predstavlja teret i kočnicu daljeg prosperiteta).

Razvijene zemlje se, u načelu, nalaze pri kraju njihove demografske tranzicije. To znači da se u nekima od njih (poput Italije, Španije, Japana, Koreje, Singapura, Tajvana) promene već ispoljavaju u vidu smanjenja raspoložive radne snage i ubrzanog starenja stanovništva, dok će se u drugima ispoljiti najkasnije za deset do dvadeset godina (Bloom et al, 2003; Lutz et al, 2008b). Ovaj fenomen nameće nove izazove u sferi raspodele (u smislu transferisanja dohotka aktivnih na tržištu rada ka onima koji to nisu), vodi ka nižem rastu produktivnosti, manjoj fleksibilnosti na tržištu rada, povećanim troškovima zdravstvenog osiguranja, nege i zdravstvene zaštite (Heller, 2003; Poot, 2008; Shirakawa, 2011).

Da bi ustanovili da li postoji obrazac po kojem izmene u broju i strukturi stanovništva utiču na ekonomski rast, Bloom i drugi (2011) su poredili demografska kretanja u periodu 1960-2005. sa onim projektovanim do sredine ovog veka (istražujući kakav je mogao biti ekonomski rast da su demografske promene bile kao što današnje projekcije tvrde). Njihov obračun je pokazao da bi u okolnostima koje predviđa demografski scenario za budući period, više od polovine zemalja "iskusilo" sporiji rast; a kad je reč o zemljama OECD-a, njima je prošlost u demografskom smislu donela samo i isključivo „dobro“ (Bloom et al, 2011, 19). Drugim rečima, okončao se period kad su razvijene privrede imale visoke udele radno sposobnog stanovništva i dobru demografsku kompoziciju istog

(na primer, dominantno učešće grupacije onih od 30 do 49 godina – Prskawetz, 2007), a njih nadalje isčekuju posve drugačiji demografski trendovi sa nepovoljnim ekonomskim posledicama.

Sva pomenuta izračunavanja se odnose na računovodstvene (obračunske) efekte i zanemaruju sledeće promene u ponašanju koje mogu biti inicirane izmenama u starosnoj strukturi: a) usled povećanja očekivanog trajanja života, produžava se radni vek: tako je prosek godina za odlazak u penziju na nivou Evropske Unije u periodu 2001. – 2008. rastao sa 59,1 na 61,4 (Bloom et al, 2011, 10), a postoje i predlozi da se starosna granica za penzionisanje pomeri na 72-75 godina (Coleman, 2006, 27); ovo povećanje prosečnog starosnog doba za penzionisanje transferiše pojedince iz sfere "zavisnih" u ekonomski aktivne (čime menja i brojilac i imenilac racia zavisnosti), te onemogućava usporavanje ili smanjivanje dostignutog životnog standarda; b) povećan životni vek indukuje porast ušteda tokom radnog veka; c) povećana je participacija radne snage (veće učešće žena); d) menja se investiranje u ljudski kapital - ispostavlja se tačnom Bekerova prognoza (Becker & Luis, 1973) da će roditelji imati manji broj bolje obrazovane dece, mada ostaje nejasno da li manja grupa produktivnijih (kroz povećanje prosečnog nivoa dohotka i reduciranje poreskog opterećenja) može da nadomesti veću grupu manje produktivnih članova društva); e) prisutno je nužno povećanje zaposlenosti starije populacije.

Imajući u vidu navedene mogućnosti za prilagođavanja, stiče se utisak da je zbirni efekat promene u starosnoj strukturi stanovništva u razvijenim zemljama na produktivnost, konkurentnost i ekonomski rast teorijski neodređen (Poot, 2008; Bloom et al, 2011): obračunski posmatrano, on je negativan (Jones, 2005), ali bi mogao biti delimično kompenziran dejstvom bihevioralnih faktora.

UBLAŽAVANJE NEGATIVNIH POSLEDICA STAROSNO-STRUKTURNE TRANZICIJE U EVROPI: MOGUĆA (NE)DEMOGRAFSKA REŠENJA

Početak ovog veka analitičari su prognozirali da će se, usled dugotrajnog pada stope fertiliteta, u narednih

25 godina stanovništvo Evrope smanjiti za 6%, te da će do polovine XXI veka udeo ovog regiona u svetskoj populaciji ispoljavati tendenciju konstantnog opadanja (UN, 2001). U Evropi danas živi 10,6% svetskog stanovništva, a usled očekivanja da prosečna godišnja stopa rasta stanovništva u narednih četrdesetak godina bude negativna (- 0,24%), prognozira se da će 2050. ovo područje naseljavati između 6,1 i 7,8% svetske populacije (UN, 2011). Usled pada stope fertiliteta nastaviće se starenje populacije; na duži rok kad se stabilizuje stopa rađanja, kontinuirano smanjenje stope smrtnosti će postati jedini uzročnik starenja stanovništva (Coleman, 2006, 19).

Zabrinutost zbog starenja populacije inicirala je niz diskusija na ovu temu, a posebna pažnja je posvećena budućim trendovima racia "potencijalne podrške" (odnosu broja ljudi u nominalno aktivnom životnom dobu (uobičajeno je reč o onima od 15 do 64 godine) prema broju pripadnika starije populacije (onih preko 65 godina života). U većini evropskih zemalja pomenuti racio je početkom ovog veka iznosio blizu 4, a prema očekivanjima i prognozama sredinom XXI veka isti će na nivou Evrope biti oko 2, a u Južnoj Evropi 1,4 (UN, 2011).

U ovoj deceniji će i broj ljudi u najproduktivnijim godinama za rad dostići svoj vrh, da bi zatim usledio pad. Takođe, za razliku od sredine prošlog veka kada je udeo mlade populacije u evropskim zemljama iznosio 27, a onih starijih od 60 godina 12%, sredinom ovog veka se očekuje dramatična promena ovih udela na 16 i 33%, respektivno, a prosečna starost Evropljana će porasti sa 38 godina u 2000. na 49 godina u 2050. godini (UN, 2011).

Evropske zemlje se, dakle, suočavaju sa problemom da se sve veći broj pripadnika starije populacije oslanja na reduciran broj onih u radnom dobu. U posebno teškoj situaciji se nalaze regioni Istočne i Južne Evrope koji će u uslovima niskog fertiliteta i zamašne emigracije pretrpeti rapidno smanjenje populacije (i apsolutno i relativno), što će prepоловити broj stanovnika tokom ovog veka (Lutz et al, 2008b, 8).

Ovakvi trendovi su, sami po sebi, veoma problematični, a pogotovo ukoliko imamo u vidu činjenicu da su neke od zemalja sa ovog područja propustile priliku da iskoriste svoja pređašnja, unekoliko atipična,

demografska kretanja. Naime, u poređenju sa ostalim delovima sveta, sredinom prošlog veka, ovaj region je imao visok udeo stanovništva u radnom dobu, ali nije uspeo da se time ekonomski "okoristi" (Bloom et al, 2003, 67). Takođe, udeo starije populacije u Istočnoj Evropi bio je manji (samo 12,9%) u odnosu na ostale regione Evrope, a pored Srbije i Albanije, pred kraj prošlog veka procenat starije populacije u Rusiji je bio najniži u Evropi (Coleman, 2006, 9). To je, očito, bilo vreme kad je na putanji demografske tranzicije za nekolicinu zemalja još uvek bio "otvoren prozor" (Golini & Marini, 2005, 3). Do sredine ovog veka udeo starije populacije u Istočnoj Evropi će porasti na 26%, a Južna Evropa će imati čak 33% populacije starije od 65 godina (Coleman, 2006, 19). Tada će se dodatno iskomplikovati poteškoće na planu efikasnosti i konkurentnosti usled pomenutog starenja, ali i kao posledica smanjenja stanovništva u radnom dobu (pogotovo onog mlađeg dela).

Imajući na umu nepovoljnost aktuelne demografske situacije, sasvim je logično preispitati kakve su mogućnosti da se njihovi (sasvim izvesno negativni) impulsi po ekonomski rast ublaže. Grubo uzevši, rešenja se mogu podeliti na demografska i nedemografska (Coleman, 2006).

Izbor demografskih solucija je skučen – da bi se povećao racio potencijalne podrške neophodni su povećanje fertiliteta i "pojačane" migracije. Konkretno, u svrhu pukog održanja postojećeg nivoa pomenutog racia, stopa ukupnog fertiliteta u Evropi bi morala da poraste na 3,5, a to je nemoguća "misija". Može li se migracijama mlađe populacije nadomestiti deficit stanovništva kreiran niskim stopama rađanja?

Iako su opšte koristi od migracije kvalifikovane radne snage nesumnjive, čini se da efekti ovakvih imigracionih kretanja nisu zamašni – na primer, ukoliko se želi očuvati postojeći racio potencijalne podrške, prosečno 25 miliona ljudi godišnje bi moralo da migrira u Evropu (Coleman, 2006, 22). Zbog toga je pomisao da bi to predstavljalo neku vrstu ekonomskog "spasa" za Evropu u potpunosti odbačena (Coleman & Rowthorn, 2004, 609). Pored toga, u nekim delovima Jugoistočne Evrope situacija je komplikovanija, jer je ekonomska razvijenost ovih zemalja na daleko nižem nivou, te se ne smatraju atraktivnim područjem za imigraciju.

Pošto se čini da ne postoje demografske solucije za starenje stanovništva, neophodno je pribegavanje nedemografskim odgovorima (rešenjima) koja se odnose na poboljšanja u obrazovnoj sferi, prilagođavanja na tržištu rada, u penzionom sistemu i pomeranja starosne granice penzionisanja.

Povećano ulaganje u obrazovanje populacije koja se nalazi u radnom dobu predstavlja značajnu determinantu sa isključivo pozitivnim dejstvom na ekonomski rast (Lutz et al, 2008a). Pod pretpostavkom da se ostvari "scenario" globalne edukacije, odnosno da budući trendovi upisa (tranzicije ka kategorijama višeg nivoa obrazovanja) u svakoj zemlji slede sveukupnu trajektoriju istorijskih globalnih trendova (Lutz et al, 2008b, 15), obrazovni profil radne snage će se nesumnjivo konstantno poboljšavati.

Ako inputi rada nastave da opadaju usled tehnoloških promena, ova kombinacija malobrojnijih, ali bolje obrazovanih radnika može stimulatивно delovati na povećanje produktivnosti rada – a to je upravo ono što je evropskim zemljama potrebno (Lutz et al, 2008b, 22). Ipak, neizvesno je da li će pozitivne posledice većih obrazovnih dostignuća moći da kompenziraju one negativne nastale (pomenutim) smanjenjem radne snage.

Pored toga, manje razvijene evropske zemlje se generalno suočavaju sa problemima nereformisanih tržišta rada i penzionih sistema, a po pravilu one zemlje koje su sa demografskog stanovišta u najlošijoj poziciji istovremeno imaju i najveće institucionalne poteškoće (Jackson & Howe, 2003). Dakle, pošto se starenje populacije ne tretira samo kao demografski problem per se (Bloom et al, 2011, 29), već sve više kao funkcija rigidnih ili zastarelih institucija i politika, smatra se da je neophodna kombinacija "odgovora" za valjano upravljanje ovim promenama. To bi moglo da podrazumeva sledeće poteze (Coleman, 2006, 25-28):

- poboljšanje racia "realne" podrške, tj. povećanje udela aktuelne radne snage (putem povećanja učešća žena u radnoj snazi, skraćivanjem ciklusa trajanja studiranja, ranijim zapošljavanjem);
- modifikovanje obaveznog i dalji razvoj dobrovoljnog penzijskog osiguranja;

- stimulisanje kapitalnih investicija u svrhu poboljšanja produktivnosti (a time i konkurentnosti i ekonomskog rasta); zahtevani rast produktivnosti da bi se "pokrio" problem koji nastaje starenjem stanovništva (porastom "zavisne" populacije) morao bi da bude bar 0,5% godišnje do 2020. godine.

DEMO-EKONOMSKA TRANZICIJA SRBIJE

Kakvi su trendovi u kretanju populacije u Srbiji? Da li isti predstavljaju odraz tendencija ispoljenih u regionu Jugoistočne Evrope? Da li se situacija pogoršala počev od poslednje decenije prošlog veka, s obzirom da opšte ekonomske prilike nisu bile pogodne za demografsku i demo-ekonomsku evoluciju?

S obzirom da su demografski indikatori Srbije prilično kontradiktorni, čini se da u njenom slučaju važi ista argumentacija kao i kod regiona Jugoistočne Evrope. S jedne strane, naime, neki parametri iz poslednje decenije prošlog veka nagoveštavaju da je bilo prostora da se iskoriste relativno povoljne demografske prilike tog vremena. Tako je, na primer, udeo radno sposobnog u ukupnom stanovništvu iznosio 67,2%, a udeo starije populacije tek 9,6% (United Nations, 2011). Takođe, kada smo na osnovu podataka UN izračunali udeo najproduktivnije grupacije u ukupnom, te radno sposobnom stanovništvu i te veličine uporedili sa istim indikatorima u drugim regionima Evrope, dobijeni rezultati su bili slični i relativno obećavajući. Naime, udeo stanovništva od 30-49 godina u ukupnoj populaciji u poslednjih deset godina prošlog veka iznosio je 27,5% u Srbiji, dok je taj udeo u radno sposobnom stanovništvu bio 41%, što su veličine koje korespondiraju onima ostvarenim u regionu Severne Evrope. Međutim, kad preračunamo neke druge indikatore, situacija izgleda krajnje nepovoljno - kao da demografskih prilika nije ni bilo. Tako je, na primer, udeo dece i mladih do 30 godina u ukupnoj populaciji u Srbiji iznosio 44,75%, a stanovništva iznad 60 godina 15,33%. Pošto je manje od 45% stanovništva uzrasta ispod 30 godina, a blizu četvrtina onih od 60 godina i više, to odražava tzv. zrelu, ali za ekonomski rast i razvoj nepovoljnu, starosnu strukturu.

Situacija u Srbiji je tim komplikovanija pošto poslednjih desetak godina XX veka predstavljaju oličenje

simultanog odvijanja dva tipa tranzicije, za koje će se vremenom ispostaviti da nisu tekla nezavisno jedna od druge: ekonomske, koja je u to vreme otpočela, te demografske (koja je trajala decenijama pre toga).

Nivo stopa ukupnog fertiliteta od oko 2,1 koji obezbeđuje prosto obnavljanje stanovništva, kod nas je zabeležen još sredinom pedesetih godina prošlog veka, da bi se devedesetih spustio na 1,74 (UN, 2011), uz tendenciju daljeg smanjivanja sve do druge polovine ovog veka. Smanjenje stope fertiliteta je, između ostalog, posledica same ekonomske tranzicije, konkretno: dramatičnog smanjenja životnog standarda, povećanja siromaštva, veće nesigurnosti po pitanju radnog mesta i dohotka, iseljavanja mlade populacije i slično.

Takođe, iako demografska tranzicija na području Srbije ima karakteristike regionalne varijacije (diferenciranje područja nedovoljnog, naspram oblasti prekomernog, rasta stanovništva), u celini posmatrano Srbija je suočena sa procesom depopulacije. Shodno prognozama, u grupaciji od 49 zemalja čije će stanovništvo biti malobrojnije sredinom veka za bar desetak procenata (a usled dugotrajnijeg pada fertiliteta ispod nivoa zamene) nalaze se Bosna i Hercegovina, Bugarska, Hrvatska, Srbija, Rusija, Rumunija (UN, 2011).

Promene u starosnoj strukturi kreću se u pravcu apsolutnog i relativnog smanjivanja udela mladih uz istovremeni porast udela starih generacija, počev od 2000. godine, što je odlika zemalja koje se nalaze u post-demografskoj tranziciji (Lehr, 2007; Poot, 2008). Racio ukupne zavisnosti se povećava i očekuje se da se efekti starenja na ekonomsku i dalju demografsku evoluciju naročito manifestuju u ovoj deceniji. Naime, u kontingent populacije u radnom dobu (koja je osnovni izvor aktivne populacije) stasavaju malobrojnije generacije onih rođenih u doba ekonomske tranzicije, a problem se potencira opadanjem njihove participacije na tržištu rada (odnosno kasnijim ulaskom na isto) usled produžavanja perioda školovanja (koji je iznuđena reakcija na smanjene prilike za iznalaženje posla odmah po diplomiranju).

Otuda nije iznenađenje da racio potencijalne podrške koji je krajem prošlog veka bio na nivou 4,87 (što je iznad evropskog proseka), u narednih desetak godina rapidnije počinje da pada, da bi sredinom ovog veka dospeo na 2,43. Za razliku od visoko

razvijenih zemalja Severne ili Zapadne Evrope, koje će zadržati na relativno stabilnom nivou udeo stanovništva uzrasta 30-49 godina u grupaciji radno sposobnih, u Srbiji će i ova veličina pretrpeti pad. Ako tome dodamo oko pola miliona ljudi koji su od 1995-2005. emigrirali iz zemlje (UN, 2011), situacija se čini daleko nepovoljnijom. Konkretno, migratorna kretanja (rapidnije iseljavanje stanovništva) su uzrokovala ne samo trenutno smanjenje broja stanovnika, već i dugoročne demografske posledice (u vidu gubitaka u potencijalnom, budućem potomstvu). Ista su, takođe, nametnula strukturne promene jer emigrira visokoobrazovana mlađa populacija, čime se produkuju negativne konsekvence po produktivnost rada, ekonomski rast i razvoj privrede.

Stoga su analizirane demografske solucije za rešenje problema produkovanih demo-ekonomskom evolucijom na ovim prostorima potpuno neprimenjive. Srbija ne može povećati rasio potencijalne podrške zahvaljujući migracijama, jer ne predstavlja područje atraktivno za doseljavanje stanovništva. Mada samo stopa fertiliteta suštinski menja kompoziciju populacionih grupacija, ovo rešenje takođe nije od značaja za Srbiju, pošto se deficit stanovništva prouzrokovan niskim stopama rađanja ne može kompenzirati u okolnostima kad ta stopa postaje još niža.

Izmenjena struktura stanovništva nije više striktno demografski problem jer je doba ekonomske tranzicije (sa lošim ekonomskim prilikama i velikim propustima u oblasti upravljanja ljudskim resursima) samo pogoršalo, ionako nepovoljne, trendove i ostavilo traga u vidu poremećaja tokova demografske tranzicije. Budući da problem prevazilazi demografski opseg, nedemografske solucije za rešavanje istog su jedino što Srbija ima u ovom trenutku na raspolaganju.

ZAKLJUČAK

Proučavanje uticaja populacionih promena na ekonomski rast i razvoj postaje atraktivnije za istraživače ne samo zbog objektivne aktuelizacije ovog pitanja u godinama i decenijama koje dolaze, već i usled potenciranog interesovanja koje ovim povodom iskazuju institucije koje presudno utiču na produbljivanje analiza u domenu konkurentnosti.

U narednih nekoliko decenija svet će se suočavati sa dva sasvim oprečna trenda: daljim porastom broja stanovnika i ubrzanim starenjem populacije. Visoke stope fertiliteta u grupaciji nerazvijenih zemalja produkuju negativne efekte na njihov *per capita* dohodak. S druge strane, rast udela radno sposobnog i ekonomski aktivnog stanovništva može produkovati povećanje produktivnosti rada i konsekventno omogućiti rast dohotka. Ipak, samo u jednostavnim ekonomskim modelima određeni vidovi ekonomske politike omogućavaju iskorišćavanje prednosti aktuelne starosne strukture nerazvijenih zemalja i sticanje demografske dividende. U realnim okolnostima, kao što smo videli, efekti demografskih promena na ovom području nisu zamašni: očekuje se da će isti generisati rast *per capita* dohotka od 0,8% godišnje, ali ne i akceleraciju takvih razmera koja bi donela suštinsku izmenu statusa nerazvijenih zemalja.

U slučaju razvijenih zemalja prisutna je tzv. starosno-strukturna tranzicija. Njima je, naime, demografska tranzicija ostavila nasleđe u vidu sve starije populacije u XXI veku. Iako porast udela ovog (sa stanovišta privrede neproduktivnog) segmenta stanovništva može da produkuje izvesne negativne posledice i inhibira ekonomski rast, iste ne moraju biti pogubne, pod rigoroznom pretpostavkom da je izvodljivo i moguće izvršiti simultana bihejvioralna prilagođavanja u vidu produženja radnog veka, veće štednje i povećanog ulaganja u ljudski kapital.

U demografskom smislu Srbija deli sudbinu razvijenih evropskih zemalja po pitanjima opadanja fertiliteta i porasta udela starije populacije. Međutim, situacija je na ovom području komplikovanija usled poremećaja toka demografske tranzicije izazvanog ekonomskom tranzicijom. Srbiji je, kao i drugim evropskim zemljama, neophodno i preko potrebno ulaganje u ljudski kapital, ne bi li se obrazovnim usavršavanjem i dostignućima radnog kontingenta stanovništva povećala produktivnost rada i bar delimično kompenzirale negativne konsekvence pada broja stanovnika. Stoga bi predmet nekog narednog istraživanja mogla biti analiza mogućih nedemografskih rešenja koja su primerena osobenostima demografske tranzicije u Srbiji, a u funkciji su ostvarivanja pozitivnih pomaka na planu održive konkurentnosti njene privrede.

ZAHVALNICA

Ovaj rad je deo Projekta osnovnih istraživanja (broj 179065), koji finansira Ministarstvo nauke Republike Srbije.

REFERENCE

- Attanasio, O., Kitao, S., & Violante, G. L. (2006). Quantifying the Effects of the Demographic Transition in Developing Economies. *Advances in Macroeconomics*, 6(1), 1-44.
- Becker, G. S., & Lewis, H. G. (1973). On the interaction between the quantity and quality of children. *Journal of Political Economy*, 81(2), 279-288.
- Bloom, D., Canning, D., & Malaney, P. (2000). Population Dynamics and Economic Growth in Asia. *Population and Development Review*, Supplement to Volume 26, 257-290.
- Bloom, D., Canning, D., & Sevilla J. (2001). Economic Growth and the Demographic Transition. *NBER Working Paper 8685*. Retrieved January 30, 2012, from <http://www.nber.org/papers/w8685>
- Bloom, D., Canning, D., & Sevilla J. (2003). *The Demographic Dividend, A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change*. Pittsburgh: Population Matters, A Rand Program of Policy-Relevant Research Communication
- Bloom, D., Canning, D., & Fink, G. (2011). Implications of Population Aging For Economics Growth. Program on the Global Demography of Aging. *PGDA Working Paper*, 64. Retrieved January 30, 2012, from <http://www.hsph.harvard.edu/pgda/working.htm>
- Coleman, D. A., & Rowthorn, R. (2004). The economic effects of immigration into the United Kingdom. *Population and Development Review*, 30(4), 579-624.
- Coleman, D. (2006). Europe's Demographic Future: Determinants, Dimensions and Challenges. Retrieved January 30, 2012, from http://www.spsw.ox.ac.uk/fileadmin/documents/pdf/WP32_Europe_s_Demographic_Future.pdf
- Ekonomski rečnik*. (2006). Beograd: Ekonomski fakultet.
- Heller, P. (2003). *Who Will Pay? Coping with Aging Societies, Climate Change and Other Long-Term Fiscal Challenges*. Washington: International Monetary Fund.
- Galor, O., & Weil, D. (1999). From Malthusian Stagnation to Modern Growth. *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 89(2), 150-154.
- Galor, O., & Weil, D. (2000). Population, Technology and Growth: From Malthusian Stagnation to the Demographic Transition and Beyond. *American Economic Review*, 90(4), 806-828.
- Galor, O. (2010). The Demographic Transition: Causes and Consequences. Retrieved January 30, 2012, from http://www.brown.edu/Departments/Economics/papers/2010/2010-12_paper.pdf
- Golini, A., & Marini, C. (2005). Demographic changes as factor of national development and international competitiveness. Retrieved January 30, 2012, from <http://iussp2005.princeton.edu/download.aspx?submissionID=51063>
- Jackson, R., & Howe, N. (2003). *The 2003 Aging Vulnerability Index*. Washington, D.C: Center for Strategic and International Studies and Watson Wyatt Worldwide. Retrieved January 30, 2012, from http://csis.org/files/media/isis/pubs/aging_index.pdf
- Jones, B. F. (2005). Age and great invention. *NBER Working Paper 11359*, Cambridge: National Bureau of Economic Research. Retrieved January 30, 2012, from <http://www.nber.org/papers/w11359.pdf>
- Kelley, A. C., & Schmidt, R. M. (2005). Evolution of recent economic-demographic modeling: a synthesis. *Journal of Population Economics*, 18(2), 275-300.
- Leahy Madsen, E., Daumerie, B., & Hardee, K. (2010). *The effects of age structure on development, Policy and Issue Brief*. Washington, DC: Population Action International. Retrieved January 30, 2012, from http://www.populationaction.org/oldmedia/SOTC_PIB.pdf
- Lehr, C. S. (2007). Evidence on Demographic Transition. Retrieved January 30, 2012, from <http://www.people.vcu.edu/~cascotese/Publications/Demographic%20Transition.pdf>
- Lutz, W., Sanderson, W., & Scherbov, S. (2008a). The Coming Acceleration of Global Population Ageing. *Nature*, 451, 716-719.
- Lutz, W., Sanderson, W., Scherbov, S., & Samir, K.C. (2008b). *Demographic and Human-Capital Trends in Eastern Europe and Sub-Saharan Africa*. Washington, D.C: Migration Policy Institute.
- Maddison, A. (1995). *Monitoring the World Economy: 1820-1992*. Paris: OECD Development Centre.
- Poot, J. (2008). Demographic change and regional competitiveness. *Journal of Foresight and Innovation Policy*, 4(1/2), 129-145.

- Prskawetz, A., & Lindh, T. (Eds.). (2007). *The Relationship Between Demographic Change and Economic Growth in the EU*, Research Report 32, Vienna Institute of Demography, Retrieved January 30, 2012, from <http://www.oeaw.ac.at/vid/download/FB32.pdf>
- Shirakawa, M. (2011). *The Transition from High Growth to Stable Growth: Japan's Experience and Implications for Emerging Economies. Remarks at the Bank of Finland 200th Anniversary Conference*, Retrieved January 30, 2012, from <http://www.bis.org/review/r110510a.pdf>
- United Nations. (2001). *World Population Prospects: The 2000 Revision*. Retrieved January 30, 2012, from <http://www.un.org/esa/population/publications/wpp2000/chapter5.pdf>
- United Nations. (2011). *World Population Prospects: The 2010 Revision*. Retrieved January 30, 2012, from <http://esa.un.org/unpd/wpp/Documentation/publications.htm>
- World Bank. (2003). *World Development Indicators*. Washington DC, Retrieved January 30, 2012, from <http://www.worldbank.org/data/wdi2003/people.pdf>
- World Economic Forum. (2011). *The Global Competitiveness Report 2011-2012*. Retrieved December 2, 2011, from <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-2011-2012/#=>

Primljeno 14. juna 2012,
nakon revizije,
prihvaćeno za publikovanje 9. jula 2012.

Slavica Manić je docent na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gde je i doktorirala. Oblasti njenog naučnog istraživanja su: ekonomska metodologija, ekonomska teorija, heterodokсни ekonomski pristupi, teorija i politika konkurentnosti.

Dragan Azdejković je asistent na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na kome je i doktorirao. Oblasti njegovog naučnog istraživanja su: teorija odlučivanja, teorija igara, ekonometrija i rasplinuti sistemi.